

Досвід експериментального дослідження асоціативного сприймання національно-маркованих мовних одиниць

У статті йдеться про особливості організації та проведення асоціативного експерименту з метою вивчення механізмів когнітивних реакцій людини на мовні одиниці, які відзначаються національно-маркованим змістом.

Ключові слова: асоціативний експеримент, національно-маркована мовна одиниця.

Національно-культурний зміст лексичних асоціацій був предметом розгляду ряду науковців, зокрема Є. Верещагіна, А. Залевської, Ю. Караулова, Д. Кемпбелла, О. Леонтьєва, С. Мартінек, Б. Серебреннікова, Н. Слухай та ін. Більшість з них зазначає, що стереотипність реакцій індивіда на те чи те мовне явище визначається, у першу чергу, особливостями культури, носієм якої є мовець [1; 2]. Іншим важливим фактором дослідження асоціацій вважається індивідуальний рівень розвитку особистості та рівень її володіння мовою [5].

Важливим елементом створення наукової концепції асоціативного експерименту став «Український асоціативний словник» у двох томах [3]. Мовний матеріал, відображений у словнику, дає можливість встановити асоціативно-семантичну основу української лексики, яка перебуває в активному та пасивному словникових запасах пересічного мовця. При цьому слід спиратися на реальні кореляції між словом та його вживанням через семантичні та парадигматичні зв'язки між словами. Орієнтуючись на найбільш частотні реакції, можна чітко уявити місце слова у семантичному полі, ступінь його наближення до інших мовних одиниць та характер відношень між ними. Найхарактерніші зв'язки між мовними одиницями якраз і відображають особливості етнічної культури.

У процесі підготовки даних асоціативного експерименту керуємося постулатом Ю. Прохорова, що будь-яка національно-маркована мовна одиниця є стереотипом ментально-лінгвального комплексу представника певної етнокультури, який реалізується у процесі мислення та спілкування у вигляді нормативної локальної асоціації до стандартної для цієї культури ситуації [4, с. 98-101].

Мета проведення експерименту – дослідити механізми асоціативних реакцій людини на мовні одиниці, які відзначаються національно-маркованим змістом.

Методика проведення асоціативного експерименту визначає реалізацію переліку завдань:

- добір мовного матеріалу відповідного змісту;
- підготовку анкети;
- визначення кількісного та якісного складу учасників експерименту;

- вибір способу проведення експерименту;
- обґрунтування методики аналізу та систематизації даних, отриманих в результаті проведення експерименту;
- перевірку отриманих результатів.

На основі психолінгвістичних концепцій про асоціативний експеримент та за зразком асоціативних рядів, укладених в «Українському асоціативному словнику», було підготовлено анкету для проведення експерименту. Матеріалом для анкети стали лексеми, які мають значний етнокультурний зміст та здатні викликати у мовця реакцію відповідного характеру. Анкета складається з 7 завдань різних типів.

Для участі в асоціативному експерименті було відібрано 50 респондентів різного віку. З метою систематизації можливої варіативності отриманих результатів було визначено 2 умовних способи диференціації респондентів – віковий (молодший – 17-25, середній – 25-50 та старший – понад 50 років) та соціальний (освітній рівень, характер діяльності, місце проживання).

Характер експерименту було визначено як спрямований, тому перед початком виконання завдань респондентам було дано установку на такий тип асоціацій, який передбачає різні мовні одиниці, але з етнокультурним змістом (зокрема, в анкеті було подано зразок асоціативного опису однієї з лексем-образів). Респондентам було запропоновано дати відповіді на декілька пунктів кожного із завдань без підготовки, на виконання ж інших завдань було відведено від 2 до 5 годин. Крім того, по закінченні проведення експерименту інформанти дали відповіді про рівень складності завдань та способи індивідуального добору асоціацій.

Аналіз та систематизація даних, отриманих у результаті проведення експерименту, відбувалися за принципом відповідності форми та змісту, тобто групуванням мовних одиниць, образів та символів за їх характеристиками та смисловим наповненням.

Отримані результати були перевірені за допомогою словників різного типу, зокрема «Українського асоціативного словника», «Словника української мови», «Етимологічного словника української мови», «Словника фразеологізмів української мови», «Словника синонімів української мови», «Словника антонімів української мови», «Словника епітетів української мови» тощо, з метою визначення відповідності асоціативних реакцій образним нормам мови та глибини їх етнокультурного наповнення.

Першим завданням експерименту було вказати асоціації, які викликають ті чи ті слова з національно-маркованим забарвленням, та навести приклади типових словосполучень, компонентами яких вони виступають. На прикладі лексеми *земля* для респондентів було подано зразки варіантів побудови асоціативних рядів, зокрема характерні особливості її синонімічного ряду, використання зазначеної лексеми у прецедентних словосполученнях, пареміях та фразеологізмах, вживання її у сталих порівняннях та фольклорних текстах тощо:

Земля

Земля-мати, сира земля, рідна/чужа земля, ґрунт, поле, рілля; Земля і Небо; на чорній землі білий хліб родить; щоб ти був багатий, як земля; доглядай землю плідну, як матір рідну; земля годує працюючих; нехай земля буде пухом; бити лобом об землю; закопувати живцем у землю; крізь землю провалитися тощо.

Зосередимося на найбільш значущих з точки зору етномовної знаковості асоціаціях:

Сонце

Ясне, красне, весняне, ласкаве, золоте, палюче; тепло, приязнь, спека, зеніт, схід, захід, місяць, зірки; вставати, сідати, сходити, заходити, гріти; для тебе, як сонце у небі; танути, як віск на сонці; місце під сонцем; крутить, як циган сонцем; на чужині і сонце не гріє; сонце крізь хмари; посміхається як сонечко; гріється, як кіт на сонці.

Асоціації, пов'язані з лексемою *сонце*: 1) джерело енергії;

2) астрономічне тіло;

3) світло й тепло;

4) джерело позитивних почуттів та емоцій.

На жаль, респонденти не відзначили у відповідях архетипний образ Сонця-божества, тому і не були вказані співвідносні із цим образом мовні одиниці, хоч уживання деяких епітетів, зокрема *ясне, красне*, дозволяє говорити про існування залишкових немотивованих асоціацій у свідомості мовця.

Козак

Бравий, щирий, дужий, хоробрий, кмітливий; запорожець, козак Вус, захисник, патріот, лицар, січовик, вільний вершник, козацький рід (козацькому роду нема переводу), козацький дух, козацька воля, оселедець, ворон↔кінь, Запорозька Січ, шабля, гопак; той не козак, що отаманом не думає бути; вискочив, як козак з маку.

Лексема *козак* найчастіше асоціюється в респондентів із образом лицаря, захисника, відчайдуха, патріота або парубка, юнака. Присутня значна кількість асоціацій за посесивною ознакою, зокрема *козацький рід, козацький дух, козацька воля*. За територіальною ознакою *козак* абсолютно в усіх анкетах визначався як *запорожець*, крім того, питомими в активному лексиконі мовців є асоціації з атрибутами козацького життя – *конем, шаблею, оселедцем* тощо.

Тополя

Струнка, як тополя; висока, як тополя; тонка, як тополя; самотня, як тополя; дівчина-тополя, тополя↔дорога (тополя біля дороги), тополиний пух, тополиний дівочий стан; похилилася тополя, шумить тополя; було б не рубати у полі тополі, було б не сватати мене молоді; стій, тополенько, стій, не розвивайся, буйному вітроньку не піддавайся.

Тополя – об'єкт традиційних для української мови порівнянь, напр.: *дівчина, як тополя; тонка, як тополя; тополиний дівочий стан* тощо. Тополя є невід'ємною частиною українського краєвиду, особливо лісостепової зони, наприклад *тополя біля дороги*. Асоціація тополі з дівчиною широко відбита у відповідях респондентів, зокрема через фольклорні образи.

Чоловік↔дружина (жінка, жона)

Вірність, шлюб, сім'я, родина, діти, пара; добра жона мужу своєму вінець, а зла – кінець; чоловік – голова, а дружина – шия; чоловік жоні закон; не вір жінці, як чужому собаці; у поганого чоловіка і жінка не краща; чоловік та дружина – один чорт; які коні, такий віз, який їхав, таку й віз.

Найважливішими асоціативними реакціями на лексеми *чоловік/дружина* є образи шлюбу, сім'ї або родини. Досить чітко відображена опозиція *свій/чужий*: з одного боку – подібність чоловіка та дружини (*чоловік – голова, а дружина – шия; чоловік жоні закон; чоловік та дружина – один чорт*), а з другого, – різні ототожнення (*не вір жінці, як чужому собаці; які коні, такий віз, який їхав, таку й віз*).

Завдання №2 передбачало утворення синонімічного ряду з домінантою із потенційно широким колом значень. Крім того, опитуваним пропонувалося підкреслити найбільш значущі на їхню думку синоніми з культурним змістом:

Батьківщина

Рідний край, рідна земля, вітчизна, Україна, батьківська земля, дім, родина, родинне вогнище, колиска, дідівщина, предківщина.

Лукавий (ознакова і предметна лексеми)

Хитрий, злий, спокусник, чорт, диявол, лицемірний, підступний, брехливий, улесливий, зрадливий, грішний, нечестивий, дволикий, двоєдушний, підлий, облудливий, шельмуватий.

Їсти

Харчуватися, наминати, ковтати, жерти, набивати воло, уплітати, наминати, теревити, в рот кидати, поїдати, тріскати, поглинати, троццати, гризти, трубити, затирати.

Багато

Велика кількість, безліч, хоч греблю гати, досхочу, по горло, як зірок на небі, як волосся на голові, як піску в пустелі, як води у морі, чимало, купа, сила, море, тьма, без числа, сила-силенна, повно, по зав'язку, достобіса, незчисленно.

Гуртом

Разом, кагалом, стадом, зграєю, вкупі, спільно, юрбою, поспіль, гвалтом, гамузом.

Більшість синонімів, вказаних респондентами, є традиційними для української мови. Синонімічний ряд будь-якої національно-маркованої одиниці містить елементи, які мають етнокультурне навантаження, тому асоціативні зв'язки між ними є достатньо стійкими і виражають особливості лінгвокультурних етнообразів.

У третьому завданні опитуваним було запропоновано дібрати ознаки до іменників, а також підкреслити лексеми, які, на їхню думку, є знаковими для української етнокультури:

Ворог

Злий, запеклий, лихий, підступний, затаятий, лютий, давній, чорний, злісний, жорстокий, клятий, лукавий, ненависний, брехливий, хитрий, страшенний, небезпечний, заклятий, підлий, смертельний, підступний.

Доля

Щаслива, гірка, сирітська, приймацька, дівоча, жіноча, лиха, козацька, зрадлива, нещаслива, сумна, нелегка, прихильна, зла, примхлива, незavidна.

Мати (ще ненька)

Рідна, дорога, любляча, турботлива, терпляча, добра, найкраща, єдина, ласкава, сива, стара, справжня, ніжна, сумна, молода, весела, невсипуща, сердобольна, хрещена, посажена (посадна).

Робота (праця)

Важка, виснажлива, рабська, улюблена, наполеглива, марна, приємна, непотрібна, клопітка, селянська, легка, важлива, відповідальна, дурна, високооплачувана, багаторічна, даремна, славна, прибуткова, вічна.

Чужина

Далека, нелюба, недобра, чужа, глуха, невідома, чорна.

Система оцінних характеристик будь-якої мови є специфічною, оскільки виражає особливості ставлення етносу взагалі та індивіда зокрема до певних реалій об'єктивного світу. У нашому випадку такі характеристики були відбиті шляхом добору типових для національних реалій ознак. Зазначимо, що більшість із них є питомою українською лексикою, яка має значний етнокультурний потенціал.

Завдання № 4 пропонувало вказати, які дії властиві тим чи тим реаліям об'єктивного світу:

Сонце

Світить, гріє, палить, сяє, пече, усміхається, встає, сходить, сідає, заходить, виглядає, виграє, сліпить, ховається, припікає.

Вітер

Віє, дме, завиває, ганяє, реве, повіває, дихає, колише, шумить, задуває, свище, освіжає, завиває, вививає, повіває.

Вода

Шумить, плеще, піниться, булькоче, біжить, тече, лється, дзюрчить, хлюпає, капає, вирує, омиває, падає, несе, точить, підмиває.

Думка

Минає, летить, виникає, мчить, лине, переслідує, мучить, бентежить, тішить, приходить.

Час

Спливає, іде, біжить, закінчується, виходить, минає, летить, стоїть, зупиняється, лине, вичерпується, лікує, пливе, пролітає, проходить, мчить.

Надання різноманітних антропоморфних ознак предметам довкілля є особливістю міфічного мислення. Давня людина сприймала все те, що відбувалося навколо неї, як діяльність невідомих сил. Сама ж людина вважала себе невід'ємною часткою природи, тому й навколишній світ наділявся людськими ознаками. Скажімо, язичницькі божества та духи мали антропоморфні ознаки, їх діяльність нагадувала собою людську тощо. Наслідками таких уявлень в сучасній мові є дієслова, що виражають здатність реалії виконувати ту чи ту дію, характерну для людини.

У п'ятому завданні опитуваним було запропоновано пояснити значення фразеологізмів, паремій, загадок, сталих порівнянь за допомогою синонімів або за їх загальним метамовним значенням:

Хоч вовків ганяй

Холодно, пусто, голодно; про широкий простір; багато вільного місця.

Дати (спіймати) облизня

Дістати гарбуза; відмовити у сватанні; зазнати невдачі; лишитися при бубнових інтересах.

Не вибирай дівку, як у церкву йде, а як свиням їсти несе

Обирай дружину з огляду на її працелюбність; обирай дружину не за красою, а за справами.

По крашанках пройде і жодної не роздавить

Про хитру, надто обережну, акуратну людину; виходить завжди сухим із води; про людину, здатну зробити справу і нікому не нашкодити.

Під носом зійшло, а в голові і не сіялося

Подумки справа зроблена, а насправді і не розпочата; про дорослого на вигляд, але такого, що не має достатньо розуму або досвіду; про неспіввідносність фізичної та моральної зрілості.

Етнокультурний потенціал сталих виразів (фразеологізмів, паремій, порівнянь) є надзвичайно потужним. У них яскраво відображаються особливості культури, психології, соціальних відносин того чи того етносу. Особливо символічними постають ті вирази, у яких шляхом асоціацій можна встановити значення усього виразу за смислами його компонентів. Немотивовані ж вирази менше піддаються асоціативному осмисленню, оскільки передбачають фактичне усвідомлення значення, а відповідно і образу та його змісту. Варіанти відповідей респондентів відзначаються різноманітністю, що, на нашу думку, пояснюється рівнем розвитку мовної та етнокультурної свідомості індивіда.

Завданням №6 передбачено пояснити значення деяких українських прізвищ, назв населених пунктів та регіонів, що певним чином здатні активізувати етнокультурний шар свідомості індивіда, а також його намагання пояснити етимологію тієї чи тієї назви:

Перебийніс

Людина, яка перебиває носи; забіяка; вояка; про людину, яку спонукають перебити ніс.

Паламарчук

Службовець у козацькі часи; син паламаря.

Бандурівка

Місце, де жили майстри, що робили та/або грали на бандурах.

Слобожанщина

Територія слобід, вільних поселень (вольниць); місця, заселені вільними людьми, переважно колишніми козаками.

Згідно з міфологічними уявленнями, які збереглися у мові та культурі народу, людина або місце, названі на честь певного об'єкта універсуму, повинні мати властивості, характерні для такого об'єкта. Зазначимо, що труднощі

викликали здебільшого козацькі прізвища, етимологію та первинний смисл яких респондентам було найважче пояснити.

У результаті аналізу даних асоціативного експерименту доходимо висновку, що поставлену мету було досягнуто. Визначені в анкеті лексеми викликали у свідомості респондентів відповідні образи, які асоціативно пов'язувалися з іншими етнокультурно значущими мовними елементами.

З огляду на вікову диференціацію респондентів відзначимо, що повнішими та більш значущими були відповіді людей старшого та середнього віку. Зокрема, респонденти, що народилися і/або вирости у сільській місцевості, наводили більше асоціацій у вигляді фразеологізмів, паремій, фольклорних формул. Асоціації респондентів молодшого віку (здебільшого студентів) відзначалися меншим розмаїттям, були більш стереотипними. У цілому зазначаємо широку апеляцію до етнокультурних елементів, широко представлених у мові.

Соціальна (освітня) диференціація респондентів виявилася доцільною, оскільки асоціації людей з вищою освітою відрізнялися від реакції респондентів з середньою освітою, а відповіді студентів та викладачів філологічних факультетів були значно ширшими та ґрунтовнішими, ніж варіанти, запропоновані респондентами, діяльність яких не пов'язана з філологією.

Зауважимо, що рівень володіння етнокультурним змістом мови меншою мірою залежить від освітнього рівня людини, ніж від соціального, культурного та мовного середовища, у якому вона живе, працює або навчається. Так, часто зміст відповідей людей старшого віку, які мають середню освіту, але ближче стоять до народної культури, був ширшим, ніж у респондентів з вищою освітою, доступ яких до такого лінгвокультурного середовища дещо обмежений.

Література

1. Кемпбелл Д. Модели экспериментов в социальной психологии и прикладных исследованиях / Д. Кемпбелл. – М. : Социально-Психологический Центр, 1996. – 391 с.

2. Леонтьев А.А. Словарь стереотипных ассоциаций русского языка, его теоретические основы, задачи и значение для обучения русскому языку иностранцев / А.А. Леонтьев // Вопросы учебной лексикографии. – М., 1969. – С. 114–127.

3. Мартінек С. Український асоціативний словник : у 2 т. / С. Мартінек. – Львів : Паіс, 2008. – Т.1. – 344 с.– Т.2. – 468 с.

4. Прохоров Ю.Е. Национальные социокультурные стереотипы речевого общения и их роль в обучении русскому языку иностранцев / Ю.Е. Прохоров. – [4-е изд. стер.]. – М. : КомКнига, 2006. – 224 с.

5. Русский ассоциативный словарь / [под ред. Ю. Караулова, Г. Черкасовой, Н. Уфимцевой]. – М. : Астрель. – Т. 1., 2002. – 784 с. – Т.2, 2003. – 992 с.

Experience of Experimental Research of Associative Apprehension of Nationally Marked Language Elements

The article reveals peculiarities of organization and carrying out of the associative experiment for the purpose to find out the mechanisms of cognitive reactions of people on nationally marked language elements.

Key words: associative experiment, nationally marked language elements.